

Сагындык кызы Ж.

**АЛЫМКУЛ ҮСӨНБАЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ
САЛТТУУ ТЕМАЛАР**

Сагындык кызы Ж.

**ТРАДИЦИОННЫЕ ТЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ
АЛЫМКУЛА УСЕНБАЕВА**

Sagyn dyk kyzy Zh.

**TRADITIONAL THEMES IN THE WORKS
OF ALYMKUL USENBAEV**

УДК: 808.1 (575.2) (04)

Макалада акын, комузчу, айтуучу, айтыш өнөрүнүн мыкты өкүлү Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы салттуу темалар тууралуу кыскача талдоолор берилет. Акын Токтогул, Жеңижок, Барпы акындардай эле аккан суу темасын улап ырдаган. Ал суунун кайдан чыга тургандыгын, адамзат үчүн милдетин, пайдасын, жан-жаныбарга жашоо берген табияттын белеги экенин ырга салат. Мындан сырткары махабат, табият тууралуу ырларына талдоолор жүрөт. Акындын арноо ырлары тууралуу кыскача анализденип, Алымкул акындын ырларында советтик идеологиянын таасири күчтүү экендиги байкалат. Акындын айтыштарына да токтолуп, бул жанрдагы салттуулуктарды талдоого алат. Жалпысынан акындын чыгармаларында байыртадан бери ырчылык өнөрдө салттуу болуп калган өмүр, өлүм, балалык, дүнүйө, аккан суу ж.б. темалар ырдалып, Алымкул Үсөнбаев жашаган доорго ылайык жаңыртуулар берилери белгиленет.

Негизги сөздөр: салттуулук, темалар, поэт, махабат, өмүр, өлүм, аккан суу, табият, арноо, жаңычылдык.

В статье даётся краткий анализ традиционным темам в творчестве акына, комузиста, сказителя, лучшего представителя песенного творчества айтыш - Алымкула Усенбаева. Он, как и Токтогул, Жеңижок, Барпы, продолжил тему проточной воды. В своих песнях воспевает появление воды, роль воды для человечества, как дар природы живому существу. Кроме этого, анализируются песни о любви, о природе. Кратко проанализированы песни-посвящения акына, в песнях наблюдается сильное влияние советской идеологии. Также анализируется традиция жанра айтыш, акцентируя внимание на высказываниях поэта. В общем, в творчестве акына воспеты такие темы, как жизнь, смерть, детство, богатство, проточная вода, ставшие в песенном творчестве издревле традиционными. Отмечается обновление согласно времени, в котором жил Алымкул Усенбаев.

Ключевые слова: традиционность, темы, акын, любовь, жизнь, смерть, проточная вода, природа, посвящение, обновление.

The article provides a brief analysis of traditional themes in the works of akyn, komuz player, storyteller, the best representative of the song creativity of aitysh - Alymkul Usenbaev. He,

like Toktogul, Jenijok, Barpy, continued the theme of running water. In his songs, he praises the appearance of water, the role of water for humanity, as a gift of nature to a living being. In addition, songs about love and nature are analyzed. Akyn's dedicatory songs are briefly analyzed, and the songs show a strong influence of Soviet ideology. In General, akyn's work celebrates such themes as life, death, childhood, wealth, running water, which have become traditional in songwriting since ancient times. There is an update according to the time when Alymkul Usenbaev lived.

Key words: tradition, themes, poet, love, life, death, running water, nature, dedication, renewa.

Төкмө акындардын чыгармачылыгында көз чаптырганыбызда ар бир акын өз өнөрканасында байыртадан бери ырдалып келген салттуу темаларга орун берип, ырдап келгенин байкайбыз. А.Үсөнбаев да өмүр, карылык, аккан суу, табият, махабат, секетбай, арноо ж.б. темадагы ырларга кайрылып келген. Ырчылар али өз жолун, өз стилин тапканча мурдатан иштелип чыккан даяр ыкты үлгү тутушат да түйшүктөнүп изденүүнүн натыйжасында чыгармачылыгын калыптандырып, барган сайын жаңы ык, түр, кайрык формаларды өздөрү табат. “Ал эми чыгармачылыгы өрлөп калган мезгилде салттуу темаларга кайрылып, бирок чоң адис катары ошол теманы өз алдынча өнүктүрүп, ага жаңы түр, жаңы боёк берип, түрлөнтүп ырдаган – тематикалык салттуулук” [1, 21-б.].

Айта кетчү нерсе, Алымкул акындын чыгармачылыгында салттуу темалар Барпы, Жеңижок, Токтогул ж.б. акындар ырдаган салттуу ырларынан айырмаланып, советтик идеологиянын таасири күчтүү экени байкалат. Мунун өзү акындын “Лермонтовго”, “Пушкинге”, “Маяковскийге”, “Аалыга”, “Арноо”, “Казак досума”, “Мусага эстелик”, “Атайга эстелик”, “Калыкка эстелик”, “Шотага”, “Аялдар күнүнө” ж.б. арноо ырларынан эле ачык көрүнөт.

“Аккан суу” - кыргыз акындар чыгармачылыгында салттуу темалардын бири. Дүнүйө, өлүм, өмүр ырлары сыяктуу эле аккан суу ырлары да акындардын жеке баамы, чыгармачылык дараметине жараша

түрдүүчө сүрөттөлөт. Мисалы, Токтогулда аккан суу жаратылыштын бир көрүнүшү катары сыпатталса, Жеңижокто “Аккан суу” диний түшүнүктүн алкагында чечмеленет. Ал эми Эсенаман ырчы аккан суунун жаралышын, адамга пайдасын ырдап, “бир чымындай жан үчүн, соога экенин” көрсөтөт. Барпы да “аккан суу” ырын мурдатан калыптанган ыкма менен суу тууралуу түшүнүктөрдүн, диндик жөрөлгөлөрдүн негизинде карайт. Мына ушул сыяктуу суунун улуулу-гун, анын адам өмүрү үчүн өтө кымбат экенин Алым-кул акын дагы айтууга аракет жасаган. Акын алгач аккан суунун кайдан чыга тургандыгын:

“Абал мурун жалтылдап,
Кайдан чыкты аккан суу?
Аскасы бийик көк тескей,
Сайдан чыкты аккан суу.
Агарып кары кетпеген,

Жайдан чыкты аккан суу” - деп баштайт да, ойду андан ары улайт, суунун милдетин, анын пайдасын, жан-жаныбарга жашоо бергенин ырдайт. Акын ырды Жеңижок сымал поэтикасы күчтүү, классиканын үл-гүсү кылып, “жети күн” ырдап бере албаса дагы, идея-лык-көркөмдүк жагынан оюн жеткирүүгө аракет-тенген. Ырдын аягында кайрадан өзү жашаган доорго байланыштырып аяктайт:

“Көз жетпеген түбү жок,
Терең экен аккан суу,
Кыбыраган жандарга,
Пахта, жибек, кызылча,
Арпа, буудай, ак сулуу,
Ар өсүмдүк дандарга,
Дары, майдай жаккан суу” [35-б.]

Табият темасындагы ырлар акындын чыгарма-чылыгынын басымдуу бөлүгүн ээлейт. Табият тема-сына арналган “Капчыгай”, “Көкарт”, “Суусамыр” деген ырларында тоо томкоруп, жарды уратып жүрүп жаткан жаңы курулуштун элесин кошо берет. Алым-кул тоодо жашаган элдин жолсуздуктан тарткан аза-бын өзгөчө таасир калтыра сүрөттөйт. Ал “Суусамыр” деген ырында:

“Аркайган урчук ташына,
Чамгарагы илинген.
Жантаймадан жыгылып,
Жамбашы ташка тилинген.
Кулап түшкөн коктуга,
Жүгү менен сары инген.
Колго илинер жери жок,
Казан менен тулгандан.
Ар кайсы жерде бир-бирден,
Кереге уук кыйраган.
Келиндер аттан жыгылып,

Бешикте бала ыйлаган.

Өткөн элим ушинтип,

Бейпайга түшүп кыйналган... - деп, кыргыз эли-нин өткөндөгү оор турмушунун жан кейиткен сүрө-түн көз алдыга тартуу менен социалисттик мезгилде-ги жолдорду акын талантынын күзгүсүнөн көрсөт-көндөй болот.

Эгер акын махабат темасына кайрылбаса, анда ал акын болбойт болуш керек. Ырга ышкыбоз, көкү-рөгүн кытыгылаган таланты бар адам, алгач ырдаган-да эле махабат темасына кайрылары шексиз. Эл ыр-чыларынын өмүр таржымалына деле көз чаптырып көрсөк боз улан кездерде кыз оюндарда уккан ырла-рынын ичинен эң биринчи эле сүйгөн, күйгөн, секет-пай ырларын кайрадан эл алдына ырдап чыгышканын байкайбыз. Бардык эл ырчылары, төкмө акындар сы-яктуу эле А.Үсөнбаев да махабат темасына кайрыл-бай койгон эмес. Бирок өтө көп эмес. “Жүзүмдөн бир тал үзүп бер”, “Түл менен”, “Ак жибек кийген сел-киге”, “Эскерме”, “Жигиттин каты” ырлары жогорку темада жазылган саналуу ырлардан. Бул ырларды эл-дик оозеки адабиятка мүнөздүү секетбай, күйгөн фор-масында:

“Жалгыз арча, үч күңгөй,
Жамалың тунук күзгүдөй.
Пейилинди карасам,
Пенденин көөнү түшкөндөй.

Жалжалым эске түшкөндө,
Жаталбаймын үшкүрбөй” (“Ак жибек кийген селкиге”), жана ошондой эле профессионал адабиятка мүнөздүү ыр жолдору аркылуу да берет:

“Кайра-кайра көргөн сайын өзүңдү,
Кайткым келбейт улам карап көзүңдү.
Сыпаа гана сен алдыртан сүйлөйсүң,
Сыр алдырбай сынадыңбы өзүмдү” (“Түл ме-нен”).

Алымкул ырчы окутуучусу Токтогулдан таасир-ленгенин билебиз, ошондуктан улуу акындын сүйүү темасындагы ырларын улантышы байкалат. Мисалы, “Селкинчек” деген ырында Токтогулдун ырларына окшош образдуу параллелизмди, көркөм элестерди көрүү кыйын эмес:

“Жашыл жоолук түрдө жан,
Жаш өмүрүң гүлдө жан.
Жаш кезинде ойноп күл,
Жаным сага бирге жан.
Жаш өмүрүң өткөн соң,
Жанып келбейт күндө жан”.

Бул үзүндү Токтогул Сатылгановдун “Түлдөп ал” деген ырын толук элестетип турат.

Акындын сүйүү темасындагы ырларын окуганыбызда махабатка кириптер болгон адамдын ички сезимине, толгонууларына, кусалыгына күбө болобуз. Бирок Токтогулдун “Алымканы”, Жеңижоктун көркөмдүү “Көк сулуусу”, Барпынын мөлтүрөгөн “Мөлмөлү”, Коргоолдун “Ак Бакайы” сыяктуу элдик сүйүү ырларынын шедеврине айланган атактуу ырлары окугандагыдай оргуштаган сезимге ээ болбойбуз. Себеби, аталган алп акындардын пенделик турмушунда, чыгармачылык рухий дүйнөсүндө улуу сезим болгонун же болбосо сүйгөнүнө жетпей калганын билебиз. “Махабат табияты боюнча эч ким, эч качан кийлигише албас, зордоп жаратууга да болбой турган, жеке индивиддин жекече өткүр каалоосу, өзгөчө терең сезими, ал кимди сүйөт, кантип сүйөт ар кимдин өз бактысы же тартчу азабы, жолукчу трагедиясы болгон” [3, 283-б.] сыңары, мүмкүн А.Үсөнбаевде мынчалык алоологон махабат болбогондур, же болсо дагы арзыган адамына “трагедиясыз” жеткендир.

Элдин социалдык абалы, максат-мүдөөсү менен байланыштуу ырдалып, жеке бирөөгө же окуяга арналган арноо ырлары Алымкулдун чыгармачылыгында жаңы багыт катары өзгөчө ынтаа менен ырдалган. Акындын арноолору көлөмү жагынан кыска келип, көбүнчө акындарга, ырчыларга, белгилүү коомдук ишмерлерге арналганы байкалат.

“Пушкинден нечен жазуу белги калып,
Калың эл ырдап жүрөт үлгүндү алып.
Эскерип ал акындар Пушкин сени,
Колума комуз алдым кыялданып,
Акылман айткан Пушкин ширин сөзүн,

Алымкул ырдап жүрмүн обон салып [2, 178-б.] - деген сүрөттөөлөр менен Пушкиндин мыкты акын, калк кадырлаган калемгер экенин белгилеп, бул дүйнөдөн эрте өткөнүн ырга салат да, өлүм алдында бардык адамзат күчсүз экенин айтат. Орус элинин улуу акынын талантынын күчтүүлүгүнө суктанып, жаш кезинен эле “колуна калем алса сөзү белендигин” айтып, канча жыл өтсө да чыгармалары өлбөс экендигин “Пушкиндин өзү жазган алтын сөзү, түбөлүк түгөнбөгөн болду тарых” - деген саптар менен ырга салат. Алымкулдун арноолору көбүнчө замандаштарына арналган. “Мусага эстелик”, “Атайга эстелик”, “Калыкка эстелик” ырларында, өзү менен бирге жүрүп, элге өнөрлөрүн арнаган эл адамдарына арналган. Бул ырларында алардын өнөрлөрүн бийик пафосто сүрөттөө менен бирге жоктоо, кайгыруу, ажалга моюн сунуу мааниси менен жуурулушуп турганын байкоого болот. Бул адамдардын өнөрлөрү өлбөс экенин, келечек муун аларды унутпашын ырга кошкон. Ал эми “Аалыга” арноосу акындын 50-жылдыгына карата чыгарган ыры. Демек, каалоо-тилек маанисинде

ырдалган:

“Улуу-кичүү жыйылып,
Урматтап турган күнүбүз.
Таалайын жазгын өлкөндүн,
Талыбасын тилиңиз.
Убайымсыз, кайгысыз,
Узак өмүр сүрүңүз” [2, 183-б.].

“Аялдар күнүнө” аттуу ырында акын аялдардын “өстүрүп мал чарбаны баккан аял, жалпыга өнөр-билим берген аял” сыяктуу аялдардын кылган иштерин даңктоо менен, дагы да “көбөйткүн, мал чарбаны, артсын саны” деп талбай эмгектенүүгө чакырат. Арноо ырларынын ичинен “Акын атама” деген ыры устаты Токтогулга арналган. Өз устатын эл шайыры “акын атам” деп дайыма сыйлап, урмат көрсөткөнүн эскерүүлөрүн окуганда күбө болобуз. Ырда алгач өзү биринчи улуу акынга кайда жолукканын айтуу менен:

“Беш-Таштын оозу Бүлкүлдөк,
Мелтиреген сазында.
Калдайган жыйын топ болуп,
Жанкороздун ашында,
Ошондо барып көрүштүм,

Токтогул булбул асылга” [2, 22-б.] - деп баштайт да, андан ары акындан үлгү алганын, анын ээрчитип жүрүп көп кырлуу өнөрдү; комузчулукту, ырчылыкты үйрөткөнүн, тарбия бергенин айтып келип, анын күүлөрү, ырлары дайыма өзүнүн жана элдин эсинде сакталарын, анын өнөрүн дайыма элге тартуулай берээри менен жыйынтыктайт:

“Өзүң кайрат бергенде,
Карууга толгон билегим,
Кадырлуу Токо агамды,
Калкыма ырдап жүрөмүн,
Токтогул деп ырдамас,
Толкундай берет жүрөгүм”.

Акындар чыгармачылыгындагы салттуу ыкмаларды, ыр куруу, турмуштук материалдарды камтуу менен элдик чыгармачылыктагыдай санаттоо, жакшы жүрүм-турумга үндөө “Шахтёрлорго”, “Пионерлерге”, “Түштүктүк туугандарга” деген арноо ырларында орун алган. Ырларда санат ырларына мүнөзүү болгон жүрүм-турумду, элдик моралды ырдоо менен бирге адилеттүүлүк, адамгерчилик, эр жүрөктүүлүк өңдүү сапаттарды конкреттүү тарыхый кырдаалдар менен айкалыштырып берет.

Жанр катары айтыштар да өз алдынча салттуулуктарга ээ. Акындардын жогорудагы айтышы салттуу саламдашуу айтышына кирет. Акындар беттешүүдө түрдүү ыкмаларды жасап, түрдүү мотивде ырдашат. Айтыштардын дээрлик баардыгында кездеш-

кен ыкманын бири - саламдашуу. Учурашуу айтыштары байыртадан бери колдонулуп, салттык мүнөзгө ээ. Учурашуу этикалык нормада баардык элдерде, баардык адамдарда кездешкен көрүнүш. Бирок аны поэзиянын тилинде ырдоо ырчыларга гана мүнөздүү. Учурашуу ырлары совет мезгили учурунда тема катары калыптанган. Айталы, Алымкулдун биз сөз кылып жаткан “Токтогул менен биринчи жолугушу”, Калыктын “Учурашуу”, Барпынын биринчи жолуккандагы ыры бул түрдөгү ырларга мисал боло алат. Учурашуу ырларында жөн гана ал-жай суроо маанисинде ырдалбастан айрым учурда элдин абалын, калктын турмушун ачык чагылдырып, өз абалы, жашоо турмушу тууралуу маалымат бергендерин да көрүүгө болот. Бул көрүнүш Алымкул менен Токтогулдун учурашуусунда да бар. Алгач Токтогул Алымкулдун сүрдөп акындын үстүнө кирбей жатканын юмор аралаш:

“Кайнатанды көргөнсүп,
Качып менден жашынба

Атайы көрөм деп келип,
Алымкул балам сүрдөнбө.

Учурашам деп келип,
Уялып кайда жүрөсүң,
Балам, уйча мурдуң тердетип.

Эшикте жүрбөй келсеңчи,
Эмессиң менин күйөвүм.
Кылтыстап качпай кел мында,

Жубарымбек, кызымдын бербейм бирөвүн” [2] - деп айтып келип, аны менен кошо өзүнүн “Сибирге айдалып, ак жерден сенделгенин”, “катын-баласы кайгырып, элинен кеткенин”, “каргадай Топчу кайгысы, көңүлүнүн кайратын алганын”, “ак жерден айдалып, азапта жүрүп жүдөгөн” оор тагдырын ырга салат жана “кармап кал балам, нускамды, калкыңа келип жүргөндө”, “аш тараса кетемин, аз эле күн жүрөмүн” деп акындык өнөрдү үйрөнүп калышын жана “топудай болгон Алымкул, Топчубайдай көрөйүн” деп аталык мээримин төгөт. Эки акын Жанкороздун ашында жолугушканын белгилеген элек. Аш-тойлордо акындарды чакыртып ырдауу, ошол учурда адатка айланган. Ал эми Алымкул да өз кезеги келгенде алгач учурашат:

“Ак бариктүү токойго,
Конгон Током эсенби?
Алты сан журттун эрмеги,
Болгон Током, эсенби?

Күнүгө чыгып байге алган,
Жоргом Током эсенби? [2].

Айтыштагы дагы бир салттуу болуп калган ыкма өнөрлөшүн мактап, сүрөп ырдоо болуп эсептелет. Бул ыкма көбүнчө шакирт ырчылар менен айтышууда алардын талантынын такшалып калганын, андан мыкты ырчы чыгарын айтып сүрөп ырдаган. Токтогул менен Барпы алгач жолугушуусунда Токтогул: “Сен да ырчысың го элирген, Ырга көөнүң берилген. Баатыр болчу жигиттин маңдайынан билинет, Акын болчу жигиттин таңдайынан билинет. Күлпөтүңдү карасам, Пайдувалдай бекемсиң, Токтогулдун ырларын, Токтотпостон чечерсиң” - деп бир көргөндө эле Барпынын акындыгын айтып, сүрөп ырдайт. Айтышта биринин жакшы сапаттарын экинчиси элге жар салып, аны мактоо менен “ырчылыктын этикасын” сактап, өнөктөшүнүн өнөрүн көкөлөтүү максатында айтылса, өнөктөшүнүн эл тааныган мыкты акын экенин айтуу менен өзүн талант жагынан ага жете албасын айтып, алдынала сактануу (страховка) мааниси да көрүнөт. Себеби, кокус жеңилип кала турган болсо, ким менен айтышканын эл бааласын дегени. Ал эми утуп кете турган болсо мыкты ырчы менен айтышып мөрөйгө ээ болду деген атак турарында шек жок. Демек, ырчылар байыртадан келе жаткан ырчылыкка мүнөздүү салттуулуктарды толук сактоо менен айтышка тиешелүү болгон салтуу ыкма, мотивдерди да чеберчилик менен пайдаланышат.

Демек, Алымкул Үсөнбаевдин чыгармаларында байыртадан бери ырчылык өнөрдө салттуу болуп калган өмүр, өлүм, балалык, дүнүйө, аккан суу ж.б. темалар ырдалып акындын жашаган дооруна ылайык жаңыртылып берилет. Акын бир эле учурда өз чыгармачылыгында салтуу тематика менен өз заманына жараша жаңыланууну синкреттештире алган.

Адабияттар:

1. Обозканов А. Калык Акы уулунун көп кырлуу чыгармачылык өнөрканасы. [Текст] / А.Обозканов. - Бишкек, 2000. - 21-б.
2. Алымкул Бир томдук жыйнагы. - Фрунзе, 1973. - 178-б.
3. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. [Текст] / К.Даутов. - Бишкек: “Басма-тамга”, 2003. - 283-б.